

<https://doi.org/10.62837/2025.1.266>

AYSEL ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
aysel.nemetli1995@gmail.com

**XÜSUSI REAL MƏKAN BİLDİRƏN SÖZLƏRİN
LİNGVOKULTUROLOGİYASI
(“Çin səddi” konsepti)**

Mövcud tarixi məlumatlara görə, “qədim Çinin şimalında yaşayan hunların torpaqları məhsuldar olmadığından onlar Çinin bərəkətli torpaqlarına tez- tez basqınlar edirdilər. Bəzən çox uzun sürən müharibələr baş verirdi. Tikinti başa çatınca dörd yüz min adam tələf olmuş, hunların hücum edib işi pozmaması üçün beş yüz min əsgər daim keşikdə dayanmışdı. Sədd on milyon fəhlənin əməyi nəticəsində başa yetmişdir. Hündürlüyü on, eni yeddi metr olan bu hasarın üstü 6 süvari yan- yana gedəcək qədər geniş imiş” (1, s. 78- 79).

Bu tarixi qeyri- adilik, əlbəttə, Çin səddi barədəki təsəvvürlərin bütün dünyada geniş yayılmasına gətirib çıxarmışdır. Bu özünümüdafiə iddiasının arxasında, xarici hun müdaxiləsi üzə nə qədər qabardılsa da, müəyyən “özünütəcrid” məqsədləri də vardı, belə ki, sözügedən sədd qəddar Çin imperatoru Sin Şi Xuandinin əmri ilə e.ə. III əsrin sonlarında Çini vahid dövlət şəklində birləşdirmək, eyni zamanda dünyadan ayıraraq tamamilə çiniləşdirmək üçün inşa olunmuşdur. Məsələ burasındadır ki, onun əmri ilə Çində qədim tarixi və coğrafi əsərlər yandırılmış, habelə qalan kitablarda da qonşu ölkələrdən bəhs edən məlumatlar silinmişdi. Kənar aləmdən tam ayrılmış, əlaqəni pozmuş Çin uzun müddət “dünyanın mərkəzi” olmaq iştiaqına düşmüşdü” (1, s. 79).

Əlbəttə, Çin səddi nə Çini hun hücumlarından müdafiə edə, onun bir dövlət olaraq bütövlüyünü qoruyub saxlaya bildi, nə maddi, nə də mənəvi faydası oldu. ona görə də bu ifadə nə qədər ciddi məzmunla malikdirsə, o qədər də istehza ilə işlənir.

İfadənin istehza olunmalı tərəfi ilə bağlı olaraq Mirzə Cəlil “Divar” adlı felyetonunda yazır:

“Götürək Allahın kitay tayfasını. Dörd min ildir (əslində, 2100 ildir- dis.) ki, kitaylı qardaşlarımız şirin yuxuda idilər. Miladiyyə tarixindən iki yüz altı il qabaq kitaylılar məmləkətlərinin ətrafına uca və enli divar çəkdilər ki, əcnəbi tayfalar gəlib bunları şirin yuxudan oyatmasınlar, çünki bilirdilər ki, həmişə duran öküz yatan öküzün başını ayaqlar” (1, s. 79).

Ensiklopedik məlumata görə, Böyük Çin səddi Çinin şimalında olub dünyada ən nəhəng tikili, qədim memarlıq abidəsidir. E.ə. IV əsrdən başlayan tikinti XV- XVI əsrlərə qədər davam etmiş, ancaq Sin sülaləsi dövründə Çinin birləşdirilməsindən (e.ə. 221- ci il) sonra daha sistemli şəkildə baş vermişdir.

Hazırda səddin uzunluğu təqribən 6250 km- dir, bir vaxtlar isə 10 min km- ə qədər uzanmış. Orta hündürlüyü 6- 8 m, eni yuxarı hissədə 5- 6, aşağı hissədə 7 m- dir. Sədd boyunca qalaçalar, gözetçi qüllələri inşa edilmişdir ki, mühafizəçilər üçün nəzərdə tutulduğu məlumdur (2, s. 447).

Göründüyü kimi, barəsində nə qədər əfsanələr uydurulsa da, Böyük Çin səddi tarixi bir həqiqətdir. Onun möhtəşəmliyi, əlbəttə, müəyyən mifoloji motivlər, frazeoloji deyimlər yarada bilərdi və yaratmışdır.

Görünür, “Çin səddi” konsepti öz məşhurluğuna görə zaman- zaman bir sıra digər konseptlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

“Səddi- İskəndər”ə, yaxud “Səddi- Yəcuc və Məcuc”a gəldikdə “bu sədd haqqında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər vardır. Guya Asiyanın şimalında və Çin sərhədində yəcuc və məcuc adlı iki xalq var imiş... Rəvayətə görə, İskəndər Zülqərneyn bunların hücumuna mane olmaq üçün dünyanın qurtaracağında böyük bir sədd tikdirmişdir ki, yəcuc- məcucular bu səddi nə dağda, nə də aşma bilmirlər” (1, s. 199). Başqa bir rəvayətdə isə həmin İskəndər səddi Qafqazda xarabalıqları indiyə qədər qalan “Dərbənd səddi”, yaxud “Xəzər səddi”dir. Dahi Nizami “İskəndərnamə” də Dərbənd səddinin məhz İskəndər tərəfindən tikildiyini təsvir etmişdir (1, s. 199- 200).

Bəzi məlumatlara (fikrimizcə, onlar daha obyektivdir) görə isə, “Dərbənd səddi” eramızın əvvəllərindən başlayaraq bir neçə dəfə tikilmiş, yaxud bərpa olunmuşdur ki, bunun da əsas səbəbi şimaldan – Dəsti- Qıpçaqdan gələn axınların qarşısını almaq idi (müqayisə et: 1, s. 199- 200).

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”nin “İskəndərin Dərbənd qalasını alması” bölməsində yerli əhəlinin böyük fəthə şikayətə gəlmələrindən bəhs edir:

O dağda əhali doymuşdu cana,
Şikayət etdilər o hökmürana:
“Bu qıpçaq xalqı bir dəhşətdir, dəhşət...
Əkin əkməyə də bizdə yox cürət.
Axına başlarkan açıq dağlardan
Əkindən, biçindən qoymazlar nişan”... (3, s. 663).

İskəndər xalqın istəyinə əməl edib Dərbənd səddinin çəkilməsinə, daha doğrusu, dağılmış səddin bərpasına göstəriş verir:

Əmr etdi: “Nə qədər açıq, uçuq var,
Çəksin bu xəzranın xalqı bir hasar.
Gecə də, gündüz də qara daşlarla
Olduqca böyük sədd çəkilsin yola”.
İş bilən, sınanmış daş yonarlardan
Dağlarda açığı sədlə bağlayan
Bilikli ustalar göndərdi ora.
Keçidlər alındı möhkəm hasara,

Hasar işlərindən azad olaraq
Hərəkət qəsdilə ucaltdı bayraq (3, s. 663).

Məlumdur ki, “Dərbənd” sözünün özünün məzmununda, etimologiyasında “sədd”, “hüddud”, “bağlı qapı”, “keçid” anlamı vardır. Makedoniyalı İskəndərin bu qapıdan keçib- keçməməsi mübahisəlidir, ancaq ədəbi təfəkkür, onun ardınca isə dil məqsədinə nail olmuş, böyük fatehi nəinki buralara qədər gətirib çıxarmış, Dərbənd səddinin təmirini də onun adına bağlamışdır.

“İskəndərnamə”nin “İqbalnamə” hissəsində İskəndər peyğəmbərlik səfərinə çıxır, Şimala çatır, “böyük Tanrıdan ilham alıb özləri allahtanıyan olan” bir tayfaya rast gəlir. Onlar da Dərbənd xəzərləri kimi peyğəmbərə müraciət edirlər:

“Ey qəlbi şəfqətli qadir hökmüran,
Müti qullarına gəl ol pasiban!
Bu dağdan o yana vardır bir diyar,
Sonsuz bir səhradır, var sərt qayalar...”
Oranı yəcuclar etmişlər məskən,
İnsana bənzərlər, divdirlər əslən!
...Arabir hücumla talayıb bizi,
Xaraba qoyarlar evlərimizi.
...İskəndər bildi ki, zordur yəcuclar,
Yəqin, hər birində bir fil gücü var.
Bir sədd ucaltdı ki, orda poladdan
Olmaz həşrə qədər onu dağıdan.
Ona uca bəxti köməklik etdi,
Tikilib qurtardı İskəndər səddi (3, s. 811).

Əslində, yəcuclarla sərhəddə olan bu coğrafiya da Dərbəndə uyğun gəlir. Çox güman ki, region barədə geniş məlumatı olan dahi şair fateh, hökmdar və peyğəmbəri buraya bir neçə dəfə “gətirməklə” dövrün hökmdarlarının diqqətini həmin regionda baş verən hadisələrə cəlb etmək istəmişdir. Təsadüfi deyil ki, M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində yazır:

“Dərbənd keçidi quzeydən güneyə doğru sarkan (keçən) təhlükələrin tarixdə daimi bir yolu olmuşdur. Qədim İran ilə kəndisinə haləf olan ərəb xilafəti buradan keçib “Gülüstən” deyə tanınan Şirvana və daha aşağıda Arran, Muğan, İran Azərbaycanı (əski Midiya) ilə Ermənistan və Gürcüstana axınlar yapan “çöllülər”lə xəzərlərə qarşı müdafiə etmişdir” (4, s. 305).

Müəllif əmindir ki, “Dərbənd hasarı bu müdafiə məqsədilə yapılmışdır. Yapılışı Kəyanilərdən Ənuşirəvana bağlanan bu səddi ərəblər təmir ilə sağlamlaşdırmışlardır. Ərəblərlə xəzərlər arasında keçən mücadilələr məşhur “Dərbəndnamə” də təfəsilatıyla yazılıdır. Nizaminin əsərində süslənən bu divarın “səddi- İskəndər” halına qonduğunu (düşdüyünü) görüyoruz” (4, s. 305).

M.Ə.Rəsulzadə tarixin “unutduğu”, daha doğrusu, Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra unudurulmuş bir məqamına da diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə, “əskidən alanlarla xəzərlərdən gələn quzey axınları VIII və IX yüzillərdən etibarən ruslar tərəfindən yapılmağa başlamışdır. Bərdənin “İskəndərnamə” də təsvir olunan faciəsi işdə bu dövrdə meydana gəlmiş qanlı olayların, İskəndər dövrünə qədər “təqəddüm” etdirilən bir “süs”üdür” (4, s. 305).

Əlbəttə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan şairi Nizami”nin müəllifi həm də bir siyasət xadimi, ideoloq olduğuna görə, Nizaminin ideyalarını xeyli dərəcədə “müasirləşdirir”:

“Nizamidə rus ordusunun “müttəfiqi olaraq” “xəzərlər”dən və “burtaslar”dan bəhs vardır.

...Rus axınçıları ilə müttəfiqləri tarixi bütün dövrlərdə Dərbənd keçidini aşaraq Qafqasiya ilə ötəsini (bu tərəfini) yağma etmiş bulunan düşmənlərin bir dövr içinə sığışdırılmış və sonuncu rus vəhşilikləri ilə süslənmiş bir simvoldur” (4, s. 306).

Bununla belə görkəmli ictimai- siyasi xadim haqlıdır ki, Nizaminin “Dərbənd səddi”, yaxud “səddi- İskəndər”i, doğrudan da, bir, yaxud iki hücumun qarşısını almaq üçün tikilmiş bir hasar deyil, əsrlərlə tikilib bərpa olunmuş elə bir qoruyucu maneədir ki, ədəbi- ictimai təfəkkür simvoluna, zəngin tarixi məzmununa malik bir konseptə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Adilov M. Əsərləri, VI c. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 456 səh.
- 2.Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 4- cü cild, Bakı, 2013, 608 səh.
- 3.Gəncəvi N. Xəmsə, Bakı, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, 2021, 912 səh.
- 4.Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, Qanun nəş., 2021, 576 səh.

Aysel Abdullayeva

Xüsusi real məkan bildirən sözlərin linqvokulturologiyası (“Çin səddi” konsepti)

XÜLASƏ

Elə konseptlər vardır ki, milli olduğu qədər də ümumbəşəridir. Sadəcə olaraq milliliklə ümumbəşəriyyət arasındakı münasibətlər bəzən “birbaşa”, bəzən də “dolayısı ilə” olur. “Ümumbəşəriyyət”ə yüksəlməyən konseptin “milliliyi”i həmişə şübhə doğurduğu kimi “milli” ünvanı olmayan konseptin “ümumbəşəriyyəti”i də mübahisəlidir. Dünyanın sədlərə, sərhədlərə, hüdudlara bölünməsi tarixi bir ehtiyac nəticəsində yaranmış, get-gedə daha böyük coğrafiyaları əhatə etməklə yanaşı, siyasi mahiyyət daşımışdır. Lakin bəşəriyyətin tarixi yaddaşında əhəmiyyətli yer tutmuş

elə hədlər, yaxud keçilməz maneələr var ki, bu gün çoxdan aşılış, öz tarixi dəyərini itirmişdir, ancaq dil faktı, lingvokulturoloji anlayış kimi yaşamaqdadır.

Açar sözlər: tarix, konsept, yer, məkan

Aysel Abdullayeva

**Linguistics of words denoting specific real space
("The Great Wall of China" concept)**

RESUME

There are concepts that are universal as well as national. Simply put, the relationship between nationality and universality is sometimes "direct" and sometimes "indirect". Just as the "nationality" of a concept that does not rise to "universality" is always questionable, so is the "universality" of a concept that does not have a "national" title.

The division of the world into barriers, borders, and boundaries arose as a result of a historical need, gradually covering larger geographies, and had a political nature. However, there are such limits or insurmountable obstacles that have taken an important place in the historical memory of mankind, which today have been overcome long ago and have lost their historical value, but they live on as a language fact, a linguistic cultural concept.

Keywords: history, concept, place, space

Айсель Абдуллаева

**Лингвистика слов, обозначающих конкретное реальное пространство
(концепция «Великая Китайская стена»)**

РЕЗЮМЕ

Есть понятия как универсальные, так и национальные. Проще говоря, связь между национальностью и универсальностью иногда «прямая», а иногда «косвенная». Как всегда сомнительна «национальность» понятия, не доходящего до «универсальности», так и «универсальность» понятия, не имеющего «национального» названия.

Разделение мира на преграды, границы и рубежи возникло в результате исторической необходимости, постепенно охватывая все более обширные географические территории, и носило политический характер. Однако есть такие пределы или непреодолимые препятствия, занявшие важное место в исторической памяти человечества, которые сегодня давно преодолены и утратили свою историческую ценность, но продолжают жить как языковой факт, лингвокультурное понятие.

Ключевые слова: история, концепция, место, пространство

Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov